

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ЯК СПОСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ В ЇЇ ДІЯЛЬНОСТІ

LEGAL RESPONSIBILITY OF EMPLOYEES NATIONAL POLICE OF UKRAINE AS WAY ENFORCEMENT OF LIABILITY IN ITS ACTIVITY

Каленіченко Л.Л., д.ю.н., доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права
факультету № 1

Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті проаналізовано категорію законності та визначено вплив факту існування юридичної відповідальності працівників Національної поліції України на стан законності в органах внутрішніх справ.

Акцентовано увагу на тому, що законність є багатоаспектним соціально-правовим явищем, що відіграє особливу, визначальну роль в організації та здійсненні діяльності Національної поліції України. Сутність законності в організації та діяльності поліцейських полягає в тому, що в результаті дії законності як принципу, законності як методу діяльності поліцейських виникає режим суспільного життя, який характеризується тим, що більшість членів суспільства, суб'єктів права дотримуються і виконують зміст норм права.

Доведено, що законність та юридична відповідальність є взаємопов'язаними правовими явищами, між якими існує прямий зв'язок.

Ключові слова: законність, відповідальність, юридична відповідальність, режим законності, метод законності, принцип законності.

В статье проанализирована категория законности и определено влияние факта существования юридической ответственности работников Национальной полиции Украины на состояние законности в органах внутренних дел.

Законность является многоаспектным социально-правовым явлением, которое играет особую, определяющую роль в организации и осуществлении деятельности Национальной полиции Украины.

Сущность законности в организации и деятельности полицейских заключается в том, что в результате действия законности как принципа, законности как метода деятельности полицейских возникает режим общественной жизни, режим законности. Режим законности характеризуется тем, что большинство членов общества, субъектов права соблюдают и выполняют содержание норм права.

Доказано, что законность и юридическая ответственность являются взаимосвязанными правовыми явлениями, между которыми существует прямая связь.

Ключевые слова: законность, ответственность, юридическая ответственность, режим законности, метод законности, принцип законности.

The article analyzes the category of legality. The influence of the existence of the legal responsibility of the employees of the National Police of Ukraine on the state of legality in the internal affairs bodies was determined.

The emphasis is placed on the fact that legality is a multifaceted socio-legal phenomenon that plays a special, decisive role in the organization and implementation of the activities of the National Police of Ukraine.

Legitimacy as a mode implies compliance with the requirements of the current legislation by participants in social relations that arise and are implemented in the field of the activities of the National Police of Ukraine. The rule of law in the work of the National Police of Ukraine provides for the establishment of an atmosphere of practical implementation of the idea of the rule of law in life, respect for the legitimate interests of citizens' rights and freedoms.

Law fullness as a principle of law in the activities of the National Police of Ukraine provides that the employees of the National Police of Ukraine act on the basis, with in the limits of authority and in the manner prescribed by the Constitution and laws of Ukraine.

The essence of legality as a method of activity of the National Police of Ukraine is that: 1) police officers in the process of serving the service, applying the rules of law regarding specific circumstances of life, are based on the principles and requirements of law; 2) during the performance of duties and the realization of rights, the police do not go beyond the scope of their competence, act only within the scope of law; 3) in the process of exercising control functions and oversight over the legality of the actions of participants in public relations, policemen adhere to legal procedures, use legal methods and methods.

The essence of the lawfulness of the organization and activities of the police is that as a result of the rule of law as a principle, the rule of law as a method of police action arises a regime of public life, the rule of law. The rule of law is characterized by the fact that most members of society, subjects of law act here to and comply with the content of the law.

It is proved that legality and legal responsibility are interrelated legal phenomena, between which there is a direct connection.

Key words: legality, responsibility, legal responsibility, rule of law, method of legality, principle of legality.

Працівник Національної поліції України як посадова особа, що наділена держано-владними повноваженнями, а також як громадянин, під час несення служби та в буденному житті повинен неухильно дотримуватися службової дисципліни, безпечливо і точно виконувати вимоги нормативно-правових приписів. Досягнення мети функціонування Національної поліції України та втілення в життя окремих завдань даного правоохоронного органу держави залежить від відповідального ставлення всіх працівників Національної поліції України до здійснення своїх службових обов'язків.

Правові настанови щодо належної реалізації вимог норм права в працівників Національної поліції України можуть бути сформувані за допомогою як заохочувальних, так і примусових заходів. Система заходів, спрямованих на формування відповідного варіанта (вид) позитивної юридично значущої поведінки в працівника Національної

поліції України, повинна бути на нормативно-правовому рівні. На наш погляд, чіткість нормативних положень, які врегульовують підстави та порядок застосування заохочувальних та примусових заходів, зумовлює зміцнення режиму законності та дисципліни в лавах Національної поліції України, у суспільстві загалом.

Юридична відповідальність конкретного працівника Національної поліції України є гарантією виконання ним належним чином службових обов'язків та дотримання режиму законності, службової дисципліни. Факт існування на законодавчому рівні нормативних положень щодо можливості застосування до правопорушників відповідних негативних заходів майнового, особистого, морального, організаційного характеру впливає на формування правової свідомості працівника Національної поліції України, сприяє його юридично значущій поведінці. Показово, що юридична відповідальність, з одного боку,

впливає на вибір правомірного варіанта поведінки працівником Національної поліції України, з іншого – є реакцією держави на невиконання або неналежне виконання працівником Національної поліції України його службових обов'язків. Тобто юридична відповідальність є одним із засобів забезпечення законності в діяльності Національної поліції України.

В юридичній науковій літературі проблема юридичної відповідальності неодноразово була в центрі уваги. На загальнотеоретичному рівні поняття, ознаки, принципи, функції і підстави юридичної відповідальності розглядали у своїх працях А.В. Агеєва, С.С. Алексєєв, Б.Т. Базилев, Ю.В. Баулін, Н.А. Берлач, С.М. Братусь, М.В. Вітрук, М.О. Краснов, О.Е. Лейст, Д.А. Липинський, М.С. Малєїн, В.М. Хомич, Р.Л. Хачатуров, Є.В. Черних, А.С. Шабуров, М.Д. Шиндяпіна, Б.С. Яковлев, М.Б. Мироненко й інші.

Що ж стосується юридичної відповідальності як одного зі способів забезпечення законності в діяльності працівників Національної поліції України, то дане питання не було предметом спеціального теоретичного дослідження.

У зв'язку із цим у цій науковій статті автор поставив за мету проаналізувати категорію законності та визначити вплив факту існування юридичної відповідальності працівників Національної поліції України на стан законності в органах внутрішніх справ.

Категорія законності є складною за своїм змістом та сутністю. В юридичній науковій літературі законність розглядають як принцип формування правової держави або як її ознаку; як спосіб управління суспільством; як режим чіткого виконання закону. Крім цього, законність трактують як сукупність вимог, гарантій, що забезпечують порядок у державі. Чимало уваги в юридичній літературі приділено таким категоріям, як «режим законності», «метод законності», «стан законності» та ін. [1; 2; 3; 4; 5].

Укладачі юридичної енциклопедії зазначають, що законність є політико-правовим явищем, що відображає правовий характер організації суспільного життя, органічний зв'язок права та влади, права та держави [6, с. 48].

Зазначене енциклопедичне видання розкриває зміст законності: 1) як принципу здійснення державою владних повноважень через законодавче закріплення компетенції владних структур, ухвалення рішень у межах компетенції та на підставі закону, дотримання в діяльності державних органів конституційних прав і свобод людини; 2) як принципу поведінки фізичних осіб у сфері права, здійснення ними наданих їм прав за умови неухильного виконання покладених на них обов'язків, конституційне закріплення правового статусу осіб; 3) як принципу побудови системи нормативних актів, ієрархічність цієї системи, відповідність законів і підзаконних актів Конституції; 4) як режиму соціально-політичного життя, вимоги точного й неухильного виконання законів і заснованих на них підзаконних актів усіма суб'єктами права, що визначає реальність писаного права та ступінь його втілення [6, с. 48].

Схожої думки дотримується і колектив учених-правознавців під керівництвом професора І.А. Безклубого, у межах монографічного дослідження законність характеризується як режим, як принцип та як метод діяльності [1, с. 59].

На думку М.І. Байтіна, законність як правовий режим є невід'ємною складовою частиною демократичного політичного режиму. У даному аспекті законність являє собою певний стійкий правовий стан між державою та суспільством, державними органами і громадянами, за якого обов'язкове виконання і дотримання законів як населенням, так і владою органічно поєднується з підвищеною відповідальністю органів державної влади за забезпечення законності, захист прав і свобод особи, з рішучим припиненням правопорушень, невідворотністю юридичної відповідальності за них [3, с. 8–12].

Існує думка, що законність як правовий режим полягає в чіткому дотриманні чинних законів усіма суб'єктами права у сфері правотворчості і правореалізації, в інших сферах життєдіяльності людей, законність є режимом, за якого забезпечуються права і виконуються обов'язки людиною, державою і громадянським суспільством [1, с. 59].

Отже, у загальному вигляді сутність законності як режиму, на наш погляд, полягає в тому, що всі суб'єкти права незалежно від сфери життєдіяльності та виду правового статусу добросовісно виконують нормативно-правові приписи чинного законодавства. Правовий режим законності можливий лише за умови реалізації приписів норм права як державою, посадовими особами, державними службовцями, суб'єктами права, які наділені державно-владними повноваженнями, так і суспільством, громадянами, іноземцями, особами без громадянства. Однією з гарантій законності як режиму є юридична відповідальність. За порушення режиму законності будь-яким суб'єктом права передбачено відповідний вид, міру юридичної відповідальності.

Екстраполюючи сутність законності як правового режиму на діяльність та правовий статус працівників Національної поліції України, на мій погляд, варто зазначити, що законність (як режим) передбачає дотримання приписів чинного законодавства учасниками суспільних відносин, що виникають і реалізуються у сфері діяльності Національної поліції України. Режим законності в діяльності Національної поліції України передбачає встановлення атмосфери практичного втілення ідеї верховенства права в життя, поваги до законних інтересів прав та свобод громадян.

Досліджуючи аспект законності як правового режиму, М.І. Байтін пропонує розуміти законність як принцип і метод формування та діяльності всіх гілок державної влади – законодавчої, виконавчої та судової. Учений зазначає, що законність є принципом і методом виконання завдань і функцій держави, правових форм її діяльності – правотворчої (насамперед законодавчої) та правозастосовної (правовиконавчої та правоохоронної). Крім цього, М.І. Байтін вважає, що законність варто розглядати з погляду принципу і методу впорядкування відносин, що виникають між суб'єктами права [3, с. 8–12].

Колектив учених-правознавців під керівництвом професора І.А. Безклубого законність розглядає як найважливіший принцип організації та функціонування державного апарату в механізмі держави, що передбачає суворе дотримання ними законів та підзаконних нормативно-правових актів, інших джерел права у формально-юридичному розумінні та забезпечується державним примусом. На думку вчених, принцип законності – це фундамент, на якому повинна базуватися діяльність законодавця, правозастосовника та держави загалом [1, с. 59].

Деякі автори в межах аналізу законності як принципу діяльності державних органів наголошують на багатоаспектності даного правового явища і виокремлюють низку основних його принципів. Так, А.Т. Боннер до основних вимог законності як принципу діяльності відносить такі вимоги: 1) загальність права; 2) верховенство Конституції та закону; 3) рівність усіх перед законом; 4) наявність соціальних і юридичних механізмів, що забезпечують реалізацію права; 5) «якісне» застосування права; 6) рішучу боротьбу із правопорушеннями, невідворотність юридичної відповідальності; 7) стійкість правопорядку, ефективну роботу всього механізму правового регулювання [7, с. 8].

На думку О.Б. Лисюткіна та В.А. Потапова, основними вимогами законності є: 1) єдність законності; 2) верховенство закону; 3) невідворотність покарання за порушення законності; 4) недопустимість протиставлення законності та доцільності; 5) взаємозв'язок законності

та культурності; 6) гарантованість прав і свобод особи [8, с. 11; 9 с. 10].

Узагальнюючі думки вчених щодо поняття законності як принципу, на мій погляд, варто зазначити, що це правове явище відображає необхідність суспільства і державної влади діяти правомірно в межах норм права, закріплених всіма джерелами права. Водночас діяти правомірно означає в процесі реалізації принципу законності дотримуватись основних його вимог. Вимог законності однаково повинні дотримуватися як усі органи державної влади, так і службові особи, підприємства, установи, організації, а також громадяни [10, с. 92].

Законність як принцип права є ідеєю, настановою, що закладає основу (є відправною точкою) розвитку і функціонування права. Як принцип права законність характеризується такими ознаками: 1) загальність вимог закону; 2) верховенство і єдність закону; 3) рівність громадян перед законом та судом; 4) невідворотність відповідальності суб'єктів за скоєне правопорушення [11].

Законність як принцип поведінки суб'єктів права, законність як принцип функціонування державних органів, посадових осіб по суті є вимогою добровільного виконання суб'єктами права своїх обов'язків та реалізації ними прав, законних інтересів у межах права. Основними гарантіями законності як принципу поведінки суб'єктів права є: 1) конституційне закріплення прав та свобод людини і громадянина; 2) створення необхідних умов для добровільної реалізації суб'єктами права законоположень; 3) рівність прав суб'єктів; 4) невідворотність відповідальності за скоєні правопорушення; 5) діяльність у сфері права на основі загальнодозвільного принципу «дозволено все, що не заборонено законом» [11].

Законність як принцип права в діяльності Національної поліції України передбачає, що працівники Національної поліції України діють на підставі, у межах повноважень та в спосіб, що визначені Конституцією та законами України. Працівники Національної поліції України під час виконання своїх повноважень повинні не лише дотримуватися вимог чинного законодавства, а й забезпечувати режим законності та правопорядку в суспільстві та державі. Тобто режим законності має забезпечуватися законним шляхом, законними методами, способами. Якщо працівники Національної поліції України під час несення служби порушують вимоги норм права, це порушує режим законності та не відповідає вимогам принципу законності.

Принцип законності в діяльності Національної поліції України передбачає верховенство закону в ієрархії законодавчих актів та наказів керівництва, інтересів політичних сил, громадських об'єднань тощо. Принцип законності вимагає від поліцейського: по-перше, беззаперечного, безапеляційного підпорядкування виключно лише вимогам норм права; по-друге, об'єктивного, неупередженого, повного, належного виконання своїх обов'язків та реалізації наданих прав у межах, формах та в спосіб, що визначені чинним законодавством; по-третє, діяти в межах принципу «дозволено те, що прямо передбачено законом».

З погляду шляхів і засобів здійснення державної влади та її впливу на суспільні відносини законність є методом державного управління. Змістом цього методу є встановлення й охорона наявних відносин і правопорядку [1, с. 59].

Законність як метод здійснення державної влади вказує на унормованість правом, законодавством діяльності суб'єктів державно-владних повноважень. Сутність законності як методу здійснення державної влади полягає в тому, що суб'єкти державно-владних повноважень діють, ухвалюють управлінські рішення не на свій власний розсуд, а відповідно до їхньої компетенції, правового статусу [12, с. 438]. Тобто суб'єкти державно-владних повноважень виконують завдання та функції держави в межах повноважень, якими наділені. Системою чинного зако-

нодавства прямо передбачені межі можливої поведінки посадових осіб та державних службовців, і вихід за межі встановлених повноважень є порушенням режиму законності та правопорядку в державі.

Суть законності як методу державного управління полягає в тому, що держава через свої органи управляє суспільством лише правовими засобами і в рамках права. «Метод законності проявляється в повному здійсненні, реалізації (у різноманітних формах) норм права в діях посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, як тих, що створені для забезпечення користування громадянами й іншими особами наданими їм правами і свободами, так і тих, що створені для захисту зазначених прав і свобод у випадку їх порушення або за наявності конфліктів між громадянами і посадовими особами» [13]. Інакше кажучи, метод законності проявляється в діяльності державних органів, посадових осіб і полягає в реалізації ними змісту норм права дозволяючого, забороняючого, зобов'язуючого характеру. Суб'єкти права, наділені державно-владними повноваженнями, з одного боку, у межах своєї компетенції мають створювати умови для реалізації громадянами їхніх прав, законних інтересів та обов'язків, з іншого – у межах своїх повноважень повинні захищати такі права в разі їх порушення.

Поліцейські як посадові особи, наділені державно-владними повноваженнями, під час виконання обов'язків і завдань державного характеру повинні діяти законними методами. Суть законності як методу діяльності Національної поліції України полягає в тому, що:

– поліцейські в процесі несення служби, застосовуючи норми права щодо конкретних життєвих обставин, спираються на принципи та вимоги законності;

– під час виконання обов'язків та реалізації прав поліцейські не виходять за межі своєї компетенції, діють лише в межах права;

– у процесі виконання функцій контролю та нагляду за законністю дій учасників суспільних відносин поліцейські дотримуються правових процедур, використовують правові методи та способи.

У даному контексті, на мою думку, варто окремо наголосити на тому, що метод законності в діяльності Національної поліції України є базовим, таким, що становить основу для застосування інших методів державного управління (примус, правове виконання, контроль тощо).

Спираючись на зазначене вище, на мій погляд, необхідно підкреслити, що законність є багатоаспектним соціально-правовим явищем, яке відіграє особливу, визначальну роль в організації та здійсненні діяльності Національної поліції України. Сутність законності в організації та діяльності поліцейських полягає в тому, що в результаті дії законності як принципу, законності як методу діяльності поліцейських виникає режим суспільного життя, який характеризується тим, що більшість членів суспільства, суб'єктів права дотримуються норм права. Тобто реалізація поліцейськими законності як принципу та як методу обумовлює виникнення режиму законності в суспільстві та державі. «При режимі законності встановлюється правова атмосфера, де панують ідеї права, гуманізму і відповідальності; особа захищена від сваволі, а суспільство – від анархії, хаосу, безладдя, насильства» [13].

Поруч з аналізом законності як принципу, методу, режиму суспільного життя в юридичній науковій літературі це правове явище розглядається в межах широкого та вузького підходів [14, с. 30–37].

Наприклад, С.С. Алексєєв зазначає, що в межах вузького підходу законність є вимогою суворого неухильного дотримання та виконання всіх юридичних норм, усіх правових приписів усіма суб'єктами права, тобто громадянами, їх об'єднаннями, посадовими особами та державними органами [15, с. 61–62]. Показово, що

прихильники вузького підходу до розуміння сутності законності розуміють її лише в межах такої властивості права, як загальнообов'язковість. Під час формулювання визначення цього правового явища вони роблять наголос на загальнообов'язковості юридичних норм, правових приписів для всіх суб'єктів права.

У межах широкого підходу, на думку С.С. Алексєєва, законність – це режим суспільно-політичного життя, що виражається у вимогах, які висуваються до всього суспільства – до всіх суб'єктів, до всієї політичної системи. Це вимоги не лише суворого і неухильного дотримання норм позитивного права, а й: 1) верховенства законів щодо решти правових актів; 2) рівності всіх перед законом; 3) забезпечення для всіх суб'єктів повного і реального здійснення суб'єктивних прав; 4) незалежного й ефективного правосуддя; 5) ефективної роботи всіх правоохоронних органів тощо [15, с. 61–62]. Тобто в межах широкого підходу до розуміння сутності законності в її зміст включається не лише загальнообов'язковість правових приписів для всіх суб'єктів права, а й верховенство закону, рівність суб'єктів права перед законом, ефективність роботи державного апарату тощо.

Звернімо увагу на те, що в основу поділу законності на широкий та вузький підхід до розуміння її сутності С.С. Алексєєв поклав рівень змісту навантаження цього правового явища, або ступінь навантаження змісту.

Однак існує й інша позиція щодо вузького та широкого підходів до розуміння сутності законності.

Деякі вчені в широкому сенсі під законністю розуміють дотримання всіма громадянами й організаціями законів і підзаконних актів, тобто необхідний державі спосіб поведінки населення. У вузькому сенсі законність виступає як принцип діяльності державного апарату щодо здійснення

своїх владних функцій у чітких межах закону, пов'язаних із забезпеченням прав громадян та громадських організацій [16, с. 220–223]. У межах цієї думки вчені диференціюють зміст законності відповідно до суб'єктного складу виконання та дотримання приписів норм права. Так, за широкого підходу законність обумовлена правовою діяльністю всіх суб'єктів права (державні органи, органи місцевого самоврядування, політичні партії, пересічні громадяни, іноземці, громадські об'єднання тощо). Прихильники вузького підходу законність пов'язують із діяльністю державного апарату, державних органів, посадових осіб, суб'єктів права, наділених державно-владними повноваженнями.

На підставі зазначеного вище, на мою думку, варто підкреслити, що законність та юридична відповідальність є взаємопов'язаними правовими явищами, між ними існує прямий зв'язок. Деякі вчені одним із принципів законності визнають юридичну відповідальність [17, с. 499; 18 с. 538]. Існує позиція, що юридична відповідальність є однією зі спеціальних гарантій законності [19, с. 443].

Отже, на підставі всього викладеного в даній статті маємо констатувати, що законність є багатоаспектним соціально-правовим явищем, що відіграє особливу, визначальну роль в організації та здійсненні діяльності Національної поліції України. Сутність законності в організації та діяльності поліцейських полягає в тому, що в результаті дії законності як принципу, законності як методу діяльності поліцейських виникає режим суспільного життя, який характеризується тим, що більшість членів суспільства, суб'єктів права дотримуються норм права.

Законність та юридична відповідальність є взаємопов'язаними правовими явищами, між якими існує прямий зв'язок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка / за ред. І.А. Безклубого. Київ, 2010. Число IV. 367 с.
2. Соколов Н.Я. Правовая культура и законность. *Вестник Российской правовой академии*. 2008. № 2. С. 8–15.
3. Байтин М.И. К уточнению понятия законности. *Вестник Саратовской государственной академии права*. 2008. № 3 (61). С. 8–12.
4. Юнусов А.А. Законность как важнейший фактор обеспечения прав человека и гражданина. *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия «Право»*. 2005. № 8 (48). С. 47–55.
5. Рібаков В.А. Законность: к вопросу о понятии. *Вестник Омского университета. Серия «Право»*. 2013. № 2 (35). С. 6–11.
6. Юридична енциклопедія: у 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка (відп. ред.) та ін. Київ, 1999. Т. 2. 744 с.
7. Боннер А.Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности. Москва, 1991. 320 с.
8. Лисюткин А.Б. Принципы законности и их реализация в условиях формирования правового государства : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 1992. 199 с.
9. Потапов Б.А. Законность и правомерное поведение граждан в условиях реформирования России: региональный аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 1995. 21 с.
10. Русанова О.Г. Принципы законности в деятельности милиции как органу дізнання: особливості визначення та класифікація. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2010. № 4. С. 84–93.
11. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права : підручник. Київ, 2006. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part3/2403.htm.
12. Теорія держави і права : навчальний посібник для студентів, які навчаються за напрямом підготовки 6.030202 «Міжнародне право» / А.М. Шульга та ін. ; за ред. А.М. Шульги. Харків, 2014. 464 с.
13. Гада Є.О. Теорія держави і права. URL: <http://westudents.com.ua/glavy/69614-tema-412-zakonst-pravoporyadok-yak-meta-ta-rezultat-pravoohoronno-dyalnost.html>.
14. Шакірзянова І.В. Політичний режим та законність: взаємодія та взаємозв'язок. *Держава і право*. 2013. Вип. 59. С. 30–37.
15. Алексєєв С.С. Государство и право : учебное пособие. Москва, 2010. 152 с.
16. Самохвалов В.Г. Законність та справедливість: проблеми співвідношення. *Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред. Ю.І. Римаренко та ін.* Київ, 2003. Т. 1. С. 220–223.
17. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. 4 вид., доп. і пер. Київ, 2014. 524 с.
18. Крестовська Н.М., Матвєєва Л.Г. Теорія держави і права : підручник. Практикум. Тести : підручник. Київ, 2015. 584 с.